

**ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНІ РИСИ ФУНКЦІОНУВАННЯ
УКРАЇНСЬКИХ МОВНИХ СИМВОЛІВ У КІНОПОВІСТІ
О. ДОВЖЕНКА «ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА»**

Marina TUNIȚCAIA, PhD, Associate Professor
Охана СЕН, МА,
Alecu Russo Balti State University

Abstract: The article analyses the semantic symbols due to which the live connection between the man, language and culture is created; with archetypal symbols performing the significant role. The classification of the symbols employed in A. Dovzhenko's cinema-novel "The Enchanted Desna" is being performed and their function in the fictional discourse has been defined. Words-symbols create a complex and rich system in which different types of relations, that is paradigmatic, syntagmatic and phraseological ones are inherent. The linguistic symbols used in A. Dovzhenko's work acquire the specific national colouring; demonstrate the high level of the Ukrainian people's intellectuality as well as the remarkable diversity of the Ukrainian linguistic expressive means. The symbol as a verbal sign, the semantics of which being the result of integration and reinterpretation on the level of associations of its direct, figurative, connotative meanings under the specific influence of national cultural context, is formed as a result of metonymic or metaphoric transformations. The symbol also serves as a means of artistic expression in which the conceptual and artistic energy of the cinema-novel "The Enchanted Desna" is accumulated and the author's most vivid perceptions of the world are focused.

Keywords: symbol, image, connotation, archetype, nationally-coloured symbol, national cultural context.

Увага до проблем національного самоусвідомлення і самовираження стимулює пошуки нових підходів до слова як скарбниці національних конотацій. Національна своєрідність того чи іншого народу представлена передусім в етнокультурній лексиці, яка найяскравіше виражає шляхи духовного розвитку етносу. Як один із виявів національної самобутності, мова творів українських письменників зберігає і передає наступним поколінням особливості світосприймання народу, факти його історії, картини соціального та родинного побуту, найрізноманітніші гами людських почуттів та оцінок, утілених у відшліфованих словесно-виражальних формах, значною мірою символізованих. Увага до вивчення символу в етнолінгвальному, функціонально-стилістичному аспектах також умотивована намаганням глибоко проникнути у творчу лабораторію митця слова, розкрити особливості сприйняття і відображення національно-мовної картини світу, визначити співвідношення між новаторством і традиціями, загальнолюдським і національним, зрозуміти неповторний вияв авторського світобачення.

Символ найяскравіше відтворює і фіксує національно-культурні особливості народу. Саме символ встановлює живий зв'язок між людиною, мовою і культурою (В. Бугров, О. Гакман) В. фон Гумбольдт обґрунтував необхідність осмислення ролі символу в пізнанні світу. Учений доводив, що лише в символах розкривається сутність усього того, що сприймає людина; у прагненні їх пізнати видно потяг до ідеалу, висвітлення внутрішнього змісту.

Дослідження символів, започатковане вивченням мови етнографічних та фольклорних текстів у XIX – першій половині XX ст. (праці Г. Булашева, Ф. Колесси, М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького, О. Потебні та ін.), було продовжене з позицій структурно-типологічного (К. Леві-Строс, Р. Барт та ін.), психологічного (З. Фрейд, К.-Г. Юнг та ін.) та філософсько-культурологічного напрямків (О. Лосев та ін.). Лінгвістичний аспект вивчення символів, який останніми десятиліттями набуває все більшого значення, представлений у працях Є. Бартмінського, І. Голубовської, В. Жайворонка, В. Кононенка, О. Левченко, О. Сімович та ін. Більшу увагу слову як символу приділив О. Потебня, який уміло поєднав філософський підхід і лінгвістичний аналіз у процесі пізнання словесного образу,

запропонувавши критерії виокремлення символу та визначивши основні його риси – **знаковість, образність, умотивованість, багатозначність і синонімічність, розпливчастість меж значень у символі, пов'язаність символу з міфом і архетипом** тощо, а також наголосивши на етнічних особливостях його функціонування[О. Потебня].

Отже слова-символи творять багату і складну систему, якій притаманні різні типи відношень: парадигматичні, синтагматичні, фразеотворчі.

Саме в процесі ідеографічного аналізу найвиразніше виявляється суть символу – особливості його номінації, значення, експресивності.

Наше дослідження присвячене виявленню особливостей лексем О. П. Довженка «Зачарована Десна», які набувають символічного значення, а також вживаються як тропеїчні засоби: метафори та епітети. За їх допомогою автор досягає художньої довершеності твору, створює казковий світ дитинства ліричного героя

В статті досліджуємо архетипні символи, що тісно пов'язані з первісними уявленнями людства. Вони є спільними для багатьох народів, особливо генеалогічно споріднених, але в культурі кожного народу на їх основі розвинулась національно-інтерпретована символіка. Такими словами в кіноповісті є: *сонце, вогонь, вода, ватра, вогнище, полум'я, свічка, лампада.*

Ще давні мудреці вважали, що думка зароджується і передається в образах і символах. З давніх-давен сонце – це істинність, бо не залежить від нас, всемогутнє слов'янське божество, що втілювало життя, тепло, світло, символ всемогутності «*Вже сонце зайде, а ми ще збираємось*» [6; 238]. Зі значенням любові до життя вживає О. Довженко символ сонця, характеризуючи діда Семена «*Більш за все на світі любив він сонце. Він прожив під сонцем коло ста літ, ніколи не ховаючись у холодок. Так під сонцем на «погребні... він і помер, коли прийшов його час*» [2; 19].

Розвиток символічного значення в загальноживаних словах відбувається різними шляхами. Доведено, що поширеним є виникнення слова-символу на ґрунті зв'язку між первісним предметом, якому в уяві надається те чи інше символічне значення, і словом-символом, що сприймається як мовне втілення певних узагальнених ознак [Кононенко 1991: 30].

Постійні асоціації, що супроводжують символ, створюють передумови для його вживання в складі готових словесних формул, визначають його здатність чітко і вагомо передавати глибинний зміст, основну ідею.

Словесні символи, які виникають у художньому чи розмовному мовленні на ґрунті власного мовного матеріалу як наслідок узагальнення, розширення, семантичного переосмислення значення загальноживаного слова, перетворення його в образ-ідею, мають розгалужені асоціативні зв'язки. Витворені творчою уявою народу в цілому чи окремого митця, символічні образи не ізольовані один від одного, їхні шляхи нерідко перетинаються: один символ породжує схожий, але не тотожний, інший, асоціативно пов'язаний із вихідним.

Отже, символічне значення не є сталим, грані його можуть розширюватися, видозмінюватися, поглиблюватися.

У процесі функціонування навіть у того самого автора воно реалізується в різних виявах. Так, в кіноповісті в іншому контексті сонце постає як жива істота, воно ховається за хмари, встає, підіймається високо. *«Прокидаюся я на березі! Десна під дубом. Сонце високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться»* [2; 46]. Ідилія минулих часів.

Згадка про божественну силу сонця помітна у прокльонах, якими пересипане мовлення баби Марусини, адже без прокльонів вона не могла прожити й дня. *«Царице небесна, заступнице моя милостива, щоб ріс він не вгору, а вниз, щоб сонечка праведного не бачив»* [2; 21].

Навколо архетипу **вогонь** в мові твору зустрічаємо таке символічне коло: *полум'я, пекло, огонь, вогник, блискавка, іскра, свічка, лампада.*

Вічний вогонь – символ пошани; довір'я, багатства; очищення та вшанування пам'яті загиблих воїнів; безсмертя, пам'яті, вдячності. В уяві первісних людей – це стихія, що світить і гріє, підтримує життя, відганяє хижаків, усе нищить і спопеляє. Вогонь став Богом, і йому почали поклонятися і обожнювати в різних країнах, зокрема у слов'янських. Вічний вогонь вважався вічно живою, вічно голодною і очищувальною силою. За народними повір'ями, це багатство не можна було віддавати з думу, щоб не зубожіти.

За даними О. Афанасьєва, слов'яни використовували вогонь під час весільного обряду: молоді переступали підпалені

снопи жита й пшениці або перестрибували через вогонь, щоб іти в життя чистим і багатим. Коли народжувалася дитина, господарі запалювали лампади, доки не охрестять немовля. Вважалось, що «нечисть» боїться вогню і тому не зашкодить дитині. Переходячи в нове житло, переносили із старого й вогонь, щоб не щезнув колишній затишок [Потапенко, О. І. Словник символів; 18].

Отже, вогонь як чудодійна сила очищення, як засіб протиставлення світла темряві і разом з тим як страшна пожираюча сила – широко використовується у стилістиці української мови. У кіноповісті «Зачарована Десна» слово вогонь (огонь) використано з кількома значеннями, в тому числі й символічними.

«Під ужакою, внизу, геть-чисто все горіло, як на пожарі. То було пекло» [2; 25]. Тут вогонь як кара за гріхи, який все нищить і спопеляє.

«А баба тоді взяла та й накупила у церкві свічок проти матері, та й поставила їх перед богом сторч догори» [2; 25]. Тут свічка – символ застереження, щоб не попасти в рай. Асоціації суто авторські.

«Неприємно дивитись на великий вогонь, а от на малий – приємно». «Великий вогонь» автор вживає з переносним символічним значенням як руйнування, нищення всього живого, тому його неприємно споглядати, і навпаки, малий вогонь – це символ тепла, джерело світла, життя.

«Упоравишся трохи з духом, дід знову хапав вила чи сокиру і стрімголов кидався в саме пекло» [2; 47]. Слово «пекло» – як дуже небезпечне місце, нестерпні, жахливі умови; жах, кошмар [16; Т. 3; с. 231]. Вжито автором із символічним значенням.

«Ці страшні побоїща закінчувалися десь аж надвечір, проте завжди щасливо. Всі виявлялись живі і неушкоджені, тільки довго і важко хекали від внутрішнього вогню» (с. 48). «Внутрішній вогонь» – душевне натхнення, піднесення, запал, пристрасть. Вжито з переносним значенням [16; Т. 1; с. 502].

«Часом я засинав ще до вечері, дивлячись на зорі, або на Десну, або в вогонь, де варилася каша» (с. 48). Вогонь в значенні вогнище [16; Т. 1; с. 502].

« Там, де я починаю палати в огні своїх пристрастей, вони розхолоджують мій мозок» (с. 54). «В огні своїх пристрастей» – душевне піднесення, мрії, натхнення [16; Т. 1; с. 502].

«Загинуло й щезло геть з лиця землі моє село не від води, а од вогню. Високе полум'я палахкотіло вночі, тріщало, вибухало глухими вибухами, і тоді великі вогненні пласти солом, немов душі загиблих матерів, розносило вітром в темну пустоту неба. Карателі ганялись по вулицях і городах за жінками, однімали дітей і кидали в огонь палаючих хат» (с. 43). «Вогонь» – як нещадна жорстокість, що знищує все живе, як символ страшної фашистської навали. Отже символічна семантика слова змінюється залежно від контексту, перетворюється на образ клятого ворога, набуває нових асоціативних зв'язків.

Близьким до вогню вагомністю та обсягом фольклорних і художньо-поетичних реалізацій є архетипний **символ води**. Вона – джерело життя, одна із основних стихій всесвіту. Сила води – як благодотворна, так і руйнівна викликала в уяві багатьох народів побожний трепет. Вогонь пробуджує і гріє воду, а вона народжує світ і омиває, очищує його, робить гарним, тому і міфології, фольклорі та й в релігії вона має магічну силу: нею ворожать, закликають, виливають, зцілюють [14; 309].

«Любив плескіт води весняної. І жаб'яче ніжно-журливе кумкання в болоті, як спадала вода весняна» (с. 29). Вода весняна – символ народження, очищення всього живого на землі, магічна сила води.

«Я пливу за водою, і світ пливе наді мною, пливають хмари весняні... Пропливають лози, верби, в'язи, тополі у воді, зелені острови. Отже, ну таке щось гарне приснилось в човні» (с. 31). Вода як символ чистоти й здоров'я тих далеких дитячих років, коли в уяві маленького мрійника Сашка, ще без темряви в душі, линули навесні води Дунаєм, Десною і очищали землю, готуючи її для працьовитих селянських рук. Але дитячі роки минули без вороття, *«пішли за водою»*, і вже ніколи не вернеться святість босоногого дитинства.

«Жили ми в певній гармонії з силами природи... восени місили грязь, а весною нас заливало водою, і хто цього не знає, не знає тієї радості і повноти життя. Тоді ніхто не чув про перетворення природи, і вода тоді текла куди і як попало» (с. 38). Вода – воля, свобода, чесність, правдивість. Цього символічного значення лексема набуває в контексті про перетворення природи, з втручанням *«вождя нації»* в особисте життя автора цих рядків.

«Напередодні Пасхи повідь случилась така, якої ніхто... не знав. Вода прибувала з дивовижною швидкістю... А на ранок усі

вулиці були під водою, а вона ще прибуває» (с. 38). Архетипний образ – символ води у цьому контексті кіноповісті створює нову парадигму вода – біда, вода – горе, вода – руйнівна сила.

Отже, основними компонентами символічного значення лексеми **вода** є: життя, час, життєдайність, очищення, здоров'я, воля, свобода, молодість, біда, горе, руйнування.

Символічне поле архетипу **вода** розширюють своєю семантикою слова криниця (колодязь), джерело, річка, калюжа, море і рідше в українській мові – океан.

Криниця – символ батьківщини; здоров'я, сили, багатства, родючості; святості і чистоти; краси, вірності; безсмертя народного духу; розлуки, туги; високої духовності. Символіка криниці тісно пов'язана із символікою води. Практично всі народи світу обожнювали водну стихію. Оспівані у піснях, криниці символізували батьківщину, рідне село, кохану, непорушну віру у безсмертя народу, джерело його високої духовності [Потапенко, О. І. Словник символів; 6].

«Після рибалки дід Захарко запалював цигарку і довго сидів біля хати на колоді, дивлячись в одну точку...» (2,с. 27). *«З правого і з лівого боку від колодязя з-за клуні журавлиними ключами появляються нові старці»* (2,с. 35). Лексеми **колодязь** (**колодець**) символізують рідне село, яке знаходиться в центрі уваги автора.

Слово **джерело** має символічне значення духовної сили, наснаги, чистоти: духовні джерела, рідні джерела, чисті джерела. У кіноповісті «Зачарована Десна» цієї словоформи не вжито жодного разу.

Лексема **калюжа**, використана О. Довженком, є наскрізним символом у його кіноповісті. Особливо цікаве новаторсько-символічне протиставлення калюжа – море – океан.

«Топив наш батько кораблі задля того, щоб бодай хоч іноді у брудному шинку маленька калюжа його життя обернулась хоч на час у море – бездонне і безкрає».

«І хоч життя послало йому калюжу замість океану, душа в нього була океанська... Душі в нього вистачило б на цілий океан» (2,с. 39).

У цьому протиставленні проявляється індивідуально-авторське збагачення семантики слова, уміння наповнити його символічним і глибоко філософським змістом. Лексема **калюжа** символізує в О. Довженка примітивність, буденність життя,

нереалізованість можливостей особистості, а слова *море, океан* означають велич і багатство душі, невичерпність і нескінченність добра і теплоти в людському серці.

Характерним для слів-символів є розширення їх семантики за рахунок семантичних зсувів. Яскравою ілюстрацією цього є слово-символ *ріка*. Так, «Словник символів» тлумачить його як символ початку і кінця життя, вічного плину часу, перешкоди, небезпеки, рубежу між чужим і своїм простором, земних жил, по яких тече кров, символ мовлення. Багатство і різноманітність семантики лексеми *ріка* пояснюється насамперед давнім походженням і активним функціонуванням у мові. Символічне значення виникає на основі предметно-асоціативних зв'язків [6].

Уживання у відповідному контексті надає цій лексемі й значення символу землі-вітчизни, Батьківщини, землі дитинства.

Символічний образ ріки посідає помітну роль у фольклорі (вогненна ріка, молочна ріка з киселевими берегами, річка із меду, пива, вина тощо). Часто зустрічається також образ «кривавої ріки», що символізує жорстоку, смертельну битву. У літературі образ ріки символізує Батьківщину, босоного дитинство. Так, у О. Довженка читаємо: *«Благословенна будь, моя незаймана дівчице Десно, що, згадуючи тебе вже много літ, я завжди добрішав, почував себе невичерпно багатим і щедрим... Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах ..., що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, що й досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити оті зорі, навіть у буденних калюжах на життєвих дорогах»* (2, с. 62).

Матеріальною основою, за допомогою якої реалізується символічне значення лексеми *ріка*, є слова *красо, щасливий, човен, берег, м'яка, весела сива вода*.

Таким чином, образи, що містяться у мовних символах твору, набувають української національної специфіки, вони відбивають концептуальну картину світу свідомості етносу. Такі мовні знаки здатні передавати значний обсяг інформації, доступної для декодування будь-яким мовцем, представником етносу. Отже, спостереження за виявом символічної семантики загальноживаних лексем, свідчить, що основою для виникнення і розширення символічного значення у слові є схожість суттєвих ознак відтворюваних реалій, асоціативні зв'язки, контекстне

оточення, а також світобачення і світосприймання самого автора твору.

Бібліографія:

1. Гак, В. Г. *Метафора: универсальное и специфическое. / Метафора в языке и тексте.* – Москва: Наука, 1988.- С.11-26.
2. Довженко, О. П. *Зачарована Десна (кіноповість), Україна в огні (кіноповість), Щоденник.* – К.: Веселка, 1995.
3. Дяченко, Л. М. *Фольклорна символіка як засіб відображення національного світобачення // Мовознавство, 1997, № 2-3, с. 61-67.*
4. Калашник В. *Українські вербальні символи як чинник національно-культурної самоідентифікації / Калашник В., Філон М. // Українознавство. – 2005. – № 4. – С. 104–106.*
5. Ковальчук, О. *До проблеми глибини естетичного аналізу твору «Зачарована Десна» О. П. Довженка // Дивослово, 2002 , № 6.С. 42-45.*
6. Потапенко, О. І., Дмитренко, М. К. *Словник символів.* – Київ: 1997.
7. Потапенко, О. І., Кузьменко, В. І. *Шкільний словник українознавства.* – Київ: «Український письменник», 1995.
8. Потебня, О. *Естетика і поетика слова.* Київ: 1985.-С .206-207.
9. Рудкевич, І. *Образ автора в кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна» // Слово і час, 2006, № 11.-С. 25-30.*
10. *Україна в словах. Мовоукраїнознавчий словник довідник.* – Київ: Просвіта, 2004.
11. Шатин, Ю. *Миф и символ как семиотические категории / Ю. Шатин // Язык и культура.* – Новосибирск, 2003. – С. 7–10.